

УДК 347.65/.68

DOI 10.37749/2308-9636-2020-8(212)-1

О. І. Нелін,доктор юридичних наук, професор,
академік Академії нотаріату України

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ ВІДУМЕРЛОСТІ (ВИМОРОЧНОСТІ) СПАДКОВОГО МАЙНА В УКРАЇНІ

У статті досліджено становлення та розвиток доктрини відумерлості (виморочності) спадкового майна в Україні. Встановлено, що відумерла (виморочна) спадщина переходила до держави, а з моменту прийняття ЦК України (2003 р.) таким правонаступником стала територіальна громада. Відзначається, що за юридичною оцінкою правовий режим «відумерлості спадщини» має суттєві відмінності від категорії «виморочне майно». Сучасні тенденції розвитку інституту відумерлості спадщини розглядаються у світлі адаптації вітчизняного законодавства до права Європейського Союзу. Виявлено недоліки правового регулювання цієї проблеми та розроблено пропозиції щодо вдосконалення спадкового законодавства України.

Ключові слова: спадщина, відумерлість, виморочне майно, спадкодавець, спадкоємець, територіальна громада.

Постановка проблеми. У сучасному цивільному праві України поняття «виморочності» майна (спадщини) відсутнє. Цивільним кодексом України (2003 р.) введено нове поняття «відумерлість спадщини» (ст. 1277). В українське право впроваджуються європейські й міжнародні норми та стандарти. Разом із тим, цей процес має відповідати правовому менталітету українського народу, цінностям і самобутності його правової культури. Ухваливши новий ЦК, Україна зробила важливий крок до інтеграції в континентальну правову систему, а спадкове право отримало нову концепцію відумерлості спадщини, за якою: по-перше, наявна спадщина має бути в судовому порядку визнана відумерлою, після чого вона переходить у власність територіальної громади за місцем її відкриття; по-друге, держава виключена як із кола спадкоємців за законом, так і з кола суб'єктів, яким переходить спадщина, визнана судом відумерлою.

Актуальність проблематики дослідження зумовлена недосконалістю пра-

вового регулювання відносин, пов'язаних зі відумерлим майном (спадщиною), необхідністю розробки правового механізму, який би належним чином міг захистити права та законні інтереси територіальних громад, органів місцевого самоврядування на відумерлу спадщину, існуванням значної кількості дискусійних питань щодо відумерлості спадщини та необхідності законодавчого врегулювання відповідних суспільних відносин.

Стан дослідження теми. Зазначимо, що окремі аспекти цієї проблематики знайшли висвітлення у низці праць вітчизняних та зарубіжних дослідників: М. Барщевського, Л. Лунца, В. Серебровського, П. Нікітюка, З. Ромовської, С. Бичкової, Ю. Заїки, О. Кухарева, К. Нечаєвої, О. Печеного, О. Розгон, Є. Рябоконя, Н. Солтис, С. Фурси, Є. Фурси та інших. Проте загального аналізу проблематики становлення та розвитку доктрини відумерлості (виморочності) спадкового майна в Україні з урахуванням європейського досвіду не було здійснено.

Метою даної статті є переосмислення теоретичних і методологічних засад, пов'язаних із становленням та розвитком доктрини відумерлості (виморочності) спадкового майна в Україні, виявлення недоліків правового регулювання цієї проблеми та розробка пропозицій, спрямованих на вдосконалення спадкового законодавства і практики його застосування.

Виклад матеріалу дослідження. Спадкове право України, як й інші правові явища, пройшло свою еволюцію, удосконалення та збагачення на різних етапах розвитку історії українського народу, пов'язаних з існуванням чи відсутністю української державності, поступово вироблялися сучасні стандарти в цій галузі правових відносин. У Київській Русі спадкові відносини були врегульовані в основному в «Руській правді» — першому кодифікованому збірнику юридичних норм на українських землях. Виходячи з основних принципів феодального права — права — привілею, встановлювалося два різні порядки спадкування: один — для бояр, другий — для смердів. Майно померлих бояр і дружинників, які не мали синів, доньки успадкували без обмежень (ст. 91). Майно померлого смерда, який не мав синів, переходило у власність князя, хоч і з деякими уточненнями. Незаміжня донька отримувала частину майна, яке потім становило її посаг. Заміжні доньки цього не одержували (ст. 90) [1, с. 37].

Автор робить висновок, що в Київській державі не було інституту «виморочного майна», тому що сімейне майно давньоруської родини було колективною власністю всієї сім'ї, а не індивідуальною одного батька-домогосподаря. Тому це був перерозподіл сімейного майна в межах сім'ї при збереженні спільної сімейної власності, а не спадкування [2, с. 108].

Встановлено, що термін «виморочне майно» вперше було регламентовано в Литовсько-Руській державі у статуті Великого князівства Литовського (1566 р.), де було зазначено: «які без нащадків і спадкоємців своїх вмирають, ні на кого

права свого природженого, вислуженого і набутого не записавши, тим звичаєм маєтки спадком на нас господаря Великого князя Литовського переходять і переходити будуть» (р. 3, арт. 14) [3, с. 283]. Аналогічне положення міститься в Литовському статуті (1588 р.). Якщо не було спадкоємців за законом і за заповітом, майно визнавалося виморочним і переходило до держави, тобто до Великого князя (р. 3, арт. 17) [4, с. 93].

Правова система Української гетьманської держави (Війська Запорозького) багато в чому ґрунтувалася на Литовських статутах і маґдебурзькому праві. Так, у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), зазначається: «Маєтки, що за спадкоємцями не записані, государю належать» [5, с. 243].

Отже, для правової системи дореволюційної України первинним був родовий характер успадкування, а перехід спадкового майна до публічного суб'єкта був винятком. При цьому в українській правовій традиції також простежується конкуренція між визнанням виморочної спадщини безхазяйним майном та поширенням на ці відносини інституту спадкування.

В українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII — початок XX ст.) за «Зводом законів цивільних» прослідковується тенденція до охорони прав роду на майно, адже держава отримувала право на це майно виключно після тривалої процедури пошуку спадкоємців; тобто встановлювався баланс приватних та публічних інтересів суб'єктів на спадщину.

Варто наголосити, що жовтневі події у Петрограді у 1917 р. докорінно змінили долю української державності, коли молода держава опинилася віч-на-віч із проблемою невідкладного створення власної правової системи. Так, у ст. 2 Декрета РНК УСРР від 21 березня 1919 р. «Про скасування спадкування», ст. 433 ЦК УСРР (1922 р.), ст. 555 ЦК УРСР (1963 р.) передбачалося, що право власності на спадкове майно переходить до держави. Слід зазначити, що переважна більшість цивілістів (В. Сребров-

ський [6, с. 236], Н. Орлова [7, с. 122]) вважала, що перехід виморочного майна до держави має всі ознаки спадкування.

Автор відзначає, що як у дореволюційній Україні, так і в радянській Україні, суб'єктом, до якого переходило виморочне майно, визнавалася держава. У сучасній Українській державі, з моменту прийняття ЦК України (2003 р.), таким правонаступником визнається вже територіальна громада, а набуте нею у визначеному порядку майно одержало нову назву «відумерлої спадщини» (ст. 1277).

Чим же відрізняється правовий режим «відумерлості спадщини» від категорії «виморочне майно»? Насамперед ідеться про те, що питання про визнання спадщини відумерлою вирішується не за фактом відсутності (нез'явлення, усунення, відмови, неприйняття) спадкоємців, а за рішенням суду. Крім того, суб'єкт, до якого переходить визнана судом відумерлою спадщина (згідно з ч. 3 ст. 1277 ЦК — це територіальна громада за місцем відкриття спадщини), набуває її не за правом спадкування, а фактично приймає спадщину лише на зберігання. Відповідно до ч. 2 ст. 1280 ЦК у разі вимог спадкоємця, що пропустив строк для прийняття спадщини, що була визнана відумерлою, такий суб'єкт (територіальна громада) має повернути спадкове майно законним правонаступникам спадкодавця, якщо воно збереглося в натурі, або виплатити грошову компенсацію (у разі його продажу). При цьому на нього покладається обов'язок задовольнити вимоги кредиторів спадкодавця (ч. 4 ст. 1277 ЦК). Отже, можна стверджувати, що ЦК України введено нову концепцію, за якою спадкове правонаступництво суб'єкта, до якого переходить визнана судом відумерлою спадщина, набуває характеру сингулярного.

Варто наголосити, що думки українських учених з приводу правової природи відумерлої спадщини розділилися за такими напрямками: О. Розгон [8, с. 54] — відумерла спадщина є самостійною правовою підставою набуття права власності; О. Кухарев [9, с. 120] — відумерлість спадщини не є видом спадкування, а

майно переходить до держави в порядку, встановленому для безхазяйного майна; Ю. Заїка [10, с. 190], Є. Рябоконт [11, с. 37] — відумерлість спадщини є різновидом спадкування.

На думку С. Фурси та Є. Фурси [12, с. 251—252] — суб'єкт, до якого переходить відумерла спадщина, набуває її не за правом спадкування, а фактично приймає спадщину лише на зберігання. Ця концепція обґрунтована тим, що в разі вимог спадкодавця, який пропустив строк для прийняття спадщини, що була визнана відумерлою, такий суб'єкт (територіальна громада) має повернути спадкове майно законним та правонаступникам спадкодавця, якщо воно збереглося в натурі, або виплатити грошову компенсацію (в разі його продажу).

Для нашого дослідження важливо зазначити, що розбудова громадянського суспільства й демократичної правової держави в Україні відбувається в умовах зближення правових систем і глобалізації права, співробітництва з іншими країнами. У цьому контексті важливе значення має адаптація національних особливостей, елементів (норм, принципів, інститутів) правової системи України до європейського та міжнародного права. Як зазначає О. Скрипник, у законодавстві європейських держав існують різні підходи до правової природи відумерлості спадщини. Так, у Німеччині, Швейцарії, Іспанії існує германська модель переходу відумерлого майна за правом спадкування. Вона передбачає відповідальність держави за боргами спадкодавця, тобто за правилами універсального правонаступництва. У Франції, Австрії діє романська модель, яка передбачає перехід майна вільно без обтяження будь-яких боргів, тобто майно переходить до держави як безхазяйне [13, с. 13—15].

Автор робить висновок, що український законодавець при кодифікації цивільного законодавства цього досвіду не врахував, тому існує ще низка проблем, які потрібно вирішити, щоб українська правова система повністю відповідала світовим стандартам. Так, у країнах ЄС

суб'єктом права на відумерлу спадщину є держава, а в Україні — територіальна громада. На законодавчому рівні потрібно також вирішити питання, які стосуються випадків: набуття державою прав на відумерлу спадщину, що відкрилась за кордоном; коли до складу відумерлої спадщини входять історичні та культурні пам'ятки, літературні, художні твори, інші об'єкти інтелектуальної власності, що мають історичну, культурну, наукову цінність та загальносуспільне значення, адже такі об'єкти не можуть належати лише окремій територіальній громаді, оскільки є суспільним надбанням тощо.

Крім того, в Україні не визначено порядку спадкування й обліку відумерлої спадщини. Стаття 1277 ЦК лише загалом зазначає, що відумерла спадщина переходить у власність територіальної громади. З огляду на зазначене, вважаємо за доцільне прийняти окремий закон про порядок оподаткування та обліку відумерлої спадщини.

Аналіз теорій, ідей, концепцій, наукових праць дає змогу зробити такі **висновки**:

По-перше, інститут відумерлої спадщини (ст. 1277 ЦК України) започаткований в Україні без урахування зарубіжного досвіду. В країнах ЄС суб'єктом права на неуспадковане майно є держава, в Україні — територіальна громада, що аргументує неефективність виконання функції усунення безсуб'єктності, яку має виконувати відумерлість. Адже територіальна громада не має і не може мати такого обсягу цивільної правосуб'єктності, яким володіє держава.

По-друге, територіальна громада, очевидно, мала б бути наділена статусом універсального правонаступника-спадкоємця. Натомість громада за ЦК України не стає спадкоємцем, а є сингулярним правонаступником в обмеженій кількості прав (право власності) та обов'язків (відшкодувати майнову та моральну шкоду, завдану померлим).

По-третє, в Україні органи місцевого самоврядування на місцях приймають Положення щодо виявлення, збереження, обліку та розпорядження відумерлою спадщиною. А це призводить до дисбалансу відносин, пов'язаних із процесом визнання спадщини відумерлою, охороною та управління спадковим майном. Тому законодавче врегулювання відповідних суспільних відносин сприятиме не тільки запобіганню випадків псування і знищення спадкового майна, а й унеможливить його неправомірне захоплення.

По-четверте, ЦК України (2003 р.) значно розширив коло спадкоємців за законом. Це здійснюється як збільшенням кількості черг спадкоємців (ст. 1261—1265 ЦК), так і розширенням кількості осіб, які мають право спадкування за правом представлення (ст. 1266 ЦК). Ця новела практично позбавила державу права на так зване відумерлу спадщину. Перехід спадщини до далеких родичів, які не лише не підтримували жодних стосунків із померлим, а й взагалі не знали про його існування, суперечить не стільки абстрактним принципам кровного споріднення, скільки морально-етичному елементу українського народу.

Список використаної літератури

1. Хрестоматія з історії держави і права України. Том 1. З найдавніших часів до початку XX ст.: навч. посіб.: у 2-х т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 1997. 464 с.
2. Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (теоретико-правовий аспект): монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2009. 365 с.
3. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т.: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. Т. 2. 560 с.
4. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. У 2-х кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. Т. 3. 568 с.

5. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.); упоряд. та автор нарисів К. А. Вислобоков. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997.
6. Серебровський В. И. Очерки советского наследственного права. М.: Изд-во АН СССР». 1953. 240 с.
7. Орлова Н. В. Правовая природа выморочного имущества // Вопросы советского гражданского права. М.: Госюриздат, 1955. С. 122.
8. Розгон О. В. Визнання спадщини відумерлою як самостійна правова підстава набуття права власності територіальною громадою. Проблеми цивільного права та процесу: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (22 травн. 2010 р.). Харків: Нац. ун-т внутр. справ / Харківський національний університет внутрішніх справ, Навчально-науковий інститут права, економіки та соціології, 2010. С. 53—55.
9. Кухарев О. Є. Визнання спадщини відумерлою: окремі питання правозастосування. Частина цивільного і кримінального судочинства. 2013. № 4 (13). С. 119—128.
10. Заїка Ю. О. Спадкове право України: Становлення і розвиток: монографія. 2-ге вид. Київ: КНТ, 2007. 288 с.
11. Рябоконт С. О. Відумерлість спадщини. Нотаріат України. 2014. № 3 (3). С. 22—38.
12. Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд: наук.-практ. посіб. / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2007. 1216 с.
13. Скрипник О. В. Юридичні конструкції спадкового права: теоретико-компаративістське дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса: Нац. ун-т «Одеська юридична академія» Одеса. 2012. 21 с.

References

1. Khrestomatiya z istorii derzhavy i prava. Tom 1. Z naidavnishikh chasiv do pochatku XX st.: navch. posib.: u 2 t. / V. D. Honcharenko, A. Y. Rogozhyn, O. D. Svyatotskyi; Za red. V. D. Honcharenka. Kyiv: Vydavnychiy dim «In Yure», 1997. 464 p. (In Ukrainian).
2. Nelin O. I. Evolutsiya spadkovoho prava v Ukraini (teoretiko-pravoviy aspekt): Monograph. K. VPC: Kyivskiy Universytet», 2009, 365 p. (In Ukrainian).
3. Statuty Velykoho knyazivstva Lytovskoho: u 3 t.: Statut Velykoho knyazivstva Lytovskoho 1566 roku / za red. C. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. O.: Yurydychna literatura, 2003. T. 2. 560 p. (In Ukrainian).
4. Statuty Velykoho knyazivstva Lytovskoho: u 3 t. Tom 3. Statut Velykoho knyazivstva Lytovskoho 1588 roku U 2-h kn. Kn. 2 / za red. C. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. O.: Yurydychna literatura, 2004. T. 3. 568 p. (In Ukrainian).
5. «Права за yakymy sudytsya malorosiiskiy narod» 1743 r. / redkol: Y. S. Shemshuchenko (vidp. red.); uporyad. ta avtor narysu K. A. Vyslobokov. K. In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrayiny, 1997. (In Ukrainian).
6. Serebrovskiy V. I. Ocherki sovetskogo nasledstvennogo prava. M. Izd-vo AN SSSR». 1953. 240 p. (In Russian).
7. Orlova N. V. Pravovaya priroda dymorochnogo imushchestva // Voprosy sovetskogo grazhdanskogo prava. M. Gosyurizdat, 1955. p. 122 (In Russian).
8. Rozhon O. V. Vyznannya spadshchyny vidumerloyu yak samostiina pravova pidstava nabuttya prava vlasnosti terytorialnoyu hromadoyu. Problemy tsyvilnoho prava ta protsesu: materialy nauk.-prakt. konf., prysvyach. pamyati prof. O. A. Pushkina (22 travn. 2010 r.) Kharkiv: Nats. un-t vnutr. sprav / Kharkivskiy natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav, Navchalno-naukoviy instytut prava, ekonomiky ta sotsiolohiyi, 2010. Pp. 53—55 (In Ukrainian).
9. Kukharyev O. Y. Vyznannya spadshchyny vidumerloyu: okremi pytannya pravozastosuvannya. Chasopys tsyvilnoho i kryminalnoho sudochynstva. 2013. № 4 (13). Pp. 119—128 (In Ukrainian).
10. Zaika Y. O. Spadkove pravo Ukrainy: Stanovlennya i rozvytok: Monograph. 2-he vyd. K. KNT, 2007. 288 p. (in Ukrainian).
11. Ryabokon Y. O. Vidumerlist spadshchyny. Notariat Ukrayiny. 2014. № 3 (3) p. 22—38 (In Ukrainian).
12. Spadkove pravo: Notariat. Advokatura. Sud: nauk.-prakt. posib. / za zah. red. S. Y. Fursy. Kyiv: Vydavets Fursa S. Y.: KNT, 2007. 1216 p. (In Ukrainian).
13. Skrypnyk O. V. Yurydychni konstruktsiyi spadkovoho prava: teoretiko-komparatyvistske doslidzhennya: avtoref. dys. kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Odessa: Nats. un-t «odeska yurydychna akademiya» Odessa. 2012. 21 p. (In Ukrainian).

Нелин А. И. Становление и развитие правовой доктрины отумерлости (выморочности) наследственного имущества в Украине.

Исследовано становление и развитие доктрины отумерлости (выморочности) наследственного имущества в Украине. Установлено, что отумерлое (выморочное) наследство переходило к государству, а с момента принятия ГК Украины (2003 г.) таким преемником стала территориальная община. Отмечается, что по юридической оценке правовой режим «отумерлости наследия» имеет существенные отличия от категории «выморочное имущество». Современные тенденции развития института отумерлости наследия рассматриваются в свете адаптации отечественного законодательства к праву Европейского Союза. Выявлены недостатки правового регулирования этой проблемы и разработаны предложения по совершенствованию наследственного законодательства Украины.

Ключевые слова: наследие, выморочность, выморочное имущество, наследник, территориальная община.

Nelin O. I. Formation and development of the doctrine of heirless (vacant) succession in Ukraine.

The author studied the formation and development of the doctrine of heirless (vacant) succession in Ukraine. It has been determined that the probate law in Ukraine, as well as other legal phenomena, has followed its evolution, development and enrichment upon various historical stages of Ukrainian people and was closely tied with the existence or absence of Ukrainian statehood. The modern standards in this particular field of legal relations have been gradually established. The Kyiv State did not have the institution of heirless property because household assets of the ancient Ruthenian family were in collective property of the whole family and not in the property of an individual father-householder. That is why it was not succession but a mere redistribution of household assets remaining in joint possession within the family.

The term «heirless property» was first specified in Lithuanian-Ruthenian state in Lithuanian Statutes (1566): if there were no heirs-at-law and by will, the property was acknowledged as heirless and devolved upon the state.

For the legal system of Hetmanship era the primary source was the ancestral character of succession and devolution of the inheritable property to a public entity was an exception. Moreover, in Ukrainian legal tradition, the visible is the competition between acknowledging a vacant succession as an heirless property and extension of the institution of succession upon these relations.

In Ukrainian SSR heirless succession devolved upon state.

Modern civil law of Ukraine lacks the concept of heirless property (succession). The new Civil Code of Ukraine (2003) introduces the concept of «heirless succession» (Art. 1277). Ukrainian law applies European and international norms and standards. Along with this, the process must comply with the legal mentality of the Ukrainian people, with values and authenticity of its legal culture. Having adopted the Civil Code, Ukraine made an important step to the integration into the continental legal system, and the probate law acquired a new concept of heirless succession, when: firstly, available succession may be declared in judicial proceeding as heirless, and after that it devolves upon territorial community where it was commenced; secondly, the state is excluded both from the circle of heirs-at-law and from the circle of the entities-heirs of the succession acknowledged as heirless.

The author specifies that the Ukrainian legislators did not take into account the European experience during codification of the civil legislation, hence there are a number of issues that must be dealt with, so that Ukrainian legal system could completely meet the international standards. In EU countries the holder of the right for the heirless property is the state, in Ukraine it is a territorial community which outweighs the efficiency of the function of non-subjectivity elimination what heirlessness is intended for. Since a territorial community does not and cannot own so much civil capacity as the state.

The author reveals some drawbacks in legal regulation of the issue and develops proposals to improve the probate law in Ukraine.

Key words: succession, heirlessness, heirless property, legator, legatee, territorial community.